

ՆԻԿՈԼ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

ԵՒ

ՊԵՏՐՈՍԻՓՈԼԻՆ

ԳԵՐՁԻՆ ՀԱՅԿԱՋԱՆՅ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

Ի ԿԵԹՈՒԼԻԿՈՒԹՅՈՒՆ.

(Շարունակելու է վերջը.)

ԺԱ.

Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մէջ խր-
նութիւնն սերմանող լատին քարոզ-
չաց մէջ անուանի էր այն ժամանակ-
ները, այս ինքն 1637 ին, Պօղոս Փիր-
մալի կամ Փիրոմալ անունով Խաւաքի
Դոմինիկեան կրօնաւորը, որ կասուի
նաեւ Պօղոս Սիդերնացի, թեթեւամիտ
ու յանդուգն մարդ, ինչպէս յայտնի
է գրուածքներէն ու գործողութիւն-
ներէն *): Սա Հայաստան գնացել էր

(*) Այս բանտարանցի խաւաքի և իւր-
քան թէ արդէն ասուելու արժանի քահանա-
յին բնաւորութիւնը միտք իշատէ կհասկացուի
նաեւ հետագայ արտաբերութիւնը Տաճկաստանէն Եւ-
րոպայ դառնալէն յետոյ՝ իւր միամիտ հայրենա-
կիցներէն մէկը բազմութեան մէջ կհարցնէ Փի-
րոմալին՝ թէ «Հայր» այսքան ժամանակ որ Տաճ-
կաստան եւ Պարսկաստան քաղցիր ու քարոզե-
ցիր արդեօք որքան մահաւատականներ զարծի
բերիր քրիստոնեայ արիւր, Փիրոմալը ի՞նչ
պատասխան տար. «Մահաւատականները քրի-
ստոնեայ անեղ, կասէ՛ աչքիւր աւելի բանալով,
մարդ Աստուծոյ դո՛ւ չէս որ ես մահաւատկան
չգարձայ, Գոյցէ կենացը մէջ քիչ անդամ
պատահած էր խեղձին պարսիսի անկեղծ խառտ-
վանութիւն անել».

1631 ին, Մովսէս Կաթողիկոսին հետ
տեսնուելով ու նորա բերնէն քանի մի
յարգութիւն խօսքեր (°) առնելով՝ Հը-
ռովմայ պապին համար, միտքը դրել էր
թէ Հայերը կաթոլիկ պիտի անէ. Կա-
թողիկոսին ձեռքէն թուղթ եւս առաւ
առ պապն եւ գնաց Նախջուան, «նիւն-
կոչուած լատինահայոց պատմեց, Նո-
քա, որ այն ժամանակին հասնելու էր
կամ քիչ ճիշդ կրնային համա-
րուիլ, մտքերն դրած էին՝ թէ Հայք
հերետիկոս ու հերձուածող են, —
ուստի այնպիսի թեթեւ քաղաքալա-
րական խօսքերով շուտ կաթոլիկ չեն
կարող լինել, Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ
չեն միաբանիր, եւ նոցա միաբան եմք
առեին ամենեւին բանի չի գար, — այն-
չափ խօսք խառնեցին, այնչափ շփո-
թութիւն ձգեցին ազգին մէջ՝ որ բանը
Նախջուանի այլազգի իշխանին ականջը
հասաւ, եւ նա բռնեց ֆռանկ քահա-
նան բանտ դրաւ՝ իրրեւ լրտես եւ խր-
նութարար: Շատ աշխատեցաւ Կաթո-
ղիկոսն որ աղատէ զինքը բանտէն, ճար
չեղաւ. վասն զի զինքը մասնագէտները՝
իւր կրօնակից Դոմինիկեաններն էին:

Վերջապէս երկու տարիէն հաղիւ
աղատեցաւ Փիրոմալը բանտէն, գնաց
Եջմիածին, շատ սիրով ընդունելու-
թիւն գտաւ Փիլիպպոս Կաթողիկոսէն,
եւ այնտեղ տրամաբանութիւն դաս
կուտար աշակերտաց: Իսկզբան՝ չափա-
զանց եռանդով սկսաւ վիճել միաբան-
ներուն հետ՝ թէ Հռովմայ եկեղեցւոյն
ու Հայոց դաւանանքին մէջ Կաթողիկոս-
նիւն չկայ արձեւելի. միտքը այն էր որ այս
ասելով՝ զՀայերը Հռովմէական դար-

ձընէ: Բայց խոհական Կաթուղիկոսը լաւ հասկացուց տրամաբանութեան անտրամաբան վարժապետին՝ թէ նորա արած դատողութիւնը ծուռ է. «Մեր արդէն այդպէս գիտէինք՝ ասաց Կաթուղիկոսը, այժմ՝ որ դուն եւս այդպէս հասկացար, ինչո՞ւ համար ընդունայն վէճերու հետ կլինիս ու շրջփոխութիւն կձգես վանքին մէջ»: Որչափ հարկաւոր էր այս խրատը նաեւ մեր ժամանակի Հայ եւ լատին քարոզիչներուն՝ որ յերկուս հետս կրկաղան:

Հասկացաւ Փիրոմալին որ Կաթուղիկոսը իրաւունք ունի, եւ ձայնը քաշեց՝ գէթ առ ժամանակ մի. եւ որովհետեւ այն միջոցներումն էջմիածին ու Երեւան տոնակոխ եղան պատերազմող զօրքերէ, եւ վանքին միաբաններն ասդիս անդին ցրուեցան, Փիրոմալը քարոզութիւն կանէր Հայաստանի ուրիշ գեղերն ու քաղաքները՝ առանց կրօնական վէճեր գրգռելու: Պօլիս եւս գնաց, եւ Ղուսաւորչայ եկեղեցւոյն մէջ՝ քարոզ կուտար՝ Փիլիպպոս Կաթուղիկոսէն առած իշխանութեանը համեմատ. բայց որովհետեւ լրագէտ էր ազգաւ եւ որտով, միշտ կաշխատէր որ Հայերը Հռովմայ աթոռոյն հնազանդեցնէ, եւ այն պատճառաւ պապին ու Փրովականտայի ժողովոյն առաջ մեծ պատիւ ունէր: Նորա փոքր իշատէ նմանութիւն ունեցող մարդիկ այս օրուան օրս եւս գտնելը դժուար է:

Այս Պօղոս Փիրոմալին գրեց Ուրբանոս Բ. պապը, կամ թէ պապին կողմանէ Փրովականտայի ժողովը, որ երթայ Ահաթան, եւ ժողովուրդը Նի-

կոլին հետ հաշտեցնէ. ասել կլինէր թէ համոզէ ժողովուրդը որ հնազանդին Նիկոլին. ինչպէս որ աստի քսան տարիի չափ առաջ Կաւտէ անունով Գովհիկեան Իտալացին եւս Պօլիս յուղարկուեցաւ այժմու պապէն՝ որ Գերհասունեանը իւր ժողովրդեանը հետ հաշտեցնէ, եւ յետոյ նոյն Պիոս Թ. պապը յուղարկեց նոյն մայրաքաղաքը՝ նոյն նպատակով՝ Գեր. Փլւլէ եպիսկոպոսը:

Նոյն յանձնարարութիւնն արած էր արդէն Փիրոմալին Փիլիպպոս Կաթուղիկոսը՝ նորա էջմիածնէն ելած ժամանակը. կկարծէր բարեսիրտ Կաթուղիկոսն որ Նիկոլին յայտնի անդգամութիւնը վերջապէս պիտի դադրի եւ ժողովրդեան անմեղութիւնը յաղթանակ պիտի կանգնէ. Նոյնպէս կարծեց բարեմտութեամբ նաեւ Պօլսոյ ժողովուրդը՝ երբ Փիրոմալը Ղուսաւորչայ եկեղեցւոյն մէջ քարոզելով իմացուց թէ ինչ պատճառաւ ինքը Իլիով պիտի երթայ, եւ ուրախացաւ:

Փիրոմալին ինչ մօքով Ահաթան գառնալն աւելի լաւ հասկացաւ Ահաթայ թագաւորը. ուտտի իւր խորհրդականներէն չորս հօգի յուղարկեց նորա առջեւ որ հարցնեն թէ ի՞նչ պատճառաւ եկել է. Երբ պատասխան տուաւ Փիրոմալը՝ թէ պապին հրամանաւր եկել է՝ Հայոց մէջ հաշտութիւն անելու, ասացին խորհրդականները. «Եթէ Նիկոլին կողմը բռնես, բան չես կարող շահիլ, վասն զի իրաւունքը ժողովրդեանն է» եւ սկսան մի առ մի առաջը գնել ժողովրդեան իրաւունքները. Փիրոմալ նա-

յեցաւ որ խորհրդականները ամենեւին իրաւունք տալ չեն ուզեր Նիկոլին: Եւ ոչ ժողովուրդը նորա կամացը խոնարհեցընել՝ կաթողիկոսութիւնը յանձն առնելու՝ դարձաւ ասաց նոցա՝ թէ «Այդ ձեր բռնած ճանապարհը հաշտութիւն անելու ճանապարհ չէ»: Հարցուցին խորհրդականները՝ թէ «Հապա գու՛ն ի՞նչ ճանապարհ պիտի բռնես որ այդ բանդ յաջողի»: — Քաղաւորին միայն կասեմ՝ պատասխանեց Փիրումալ: Յայտնի բան է որ պապին կողմանէ հրաման ունէր այս եւ այն պահանջմունքներն անելու ժողովրդէն: — որոյ խոսութիւնը կամ գլխաւորն էր՝ կաթողիկ գառնալը: — Եւ անով անել հաշտութիւնը: Այսպէս եղած են միշտ պապին եւ պապականաց ամեն տեղ արած միջնորդութիւնները: որով հաշտութիւնն ու խաղաղութիւնը մօտենալու տեղ՝ աւելի եւս հեռացած է ամեն ժամանակ:

Փիրումալը թաղաւորին առջեւն ելաւ ու պապին հրամանագիրը ցուցուց. եւ յետ երկար խօսակցութեանց՝ հրաման ընդունեցաւ որ երթայ Հայոց եկեղեցին, այնտեղ ժողովէ Հայերն ու յայտնէ նոցա իւր միտքը: Գնաց խօսեցաւ, ոչ թէ խեղճ ժողովրդեան անկապտելի իրաւանցը վերայ՝ զոր Նիկոլ յափշտակել ու ոտքի տակ առել էր, այլ կաթողիկոսութեան նշան համարեալ հաւատոյ մասանց վերայ: Կուղէր որ Հայերը Քաղկեդոնի ժողովը իրեն «—բէ ժ» լին՝ դունին, եւ Քրիստոսի Տեառն մերոյ աստուածային եւ մարդկային բնութիւն ունենալն՝ բոլորովին ըստ լատինացւոց գաւանին: Անխիղճ քարոզիչը

չէր մտածեր որ իւր արած վարդապետութիւնը եթէ ճշմարտութիւն եւս լինէր՝ այնպիսի խնդիր էր որ խորին աստուածաբաններն անգամ առանց երկար բացատրութեանց չեն կարող իրարու գէթ փոքր իշատէ հասկացնել, թող թէ խեղճ աշխարհական անհոյս կաթողիկոսը: չէր մտածէր կասեմ, վասն զի չէր կամենար որ իւր խօսքին գէմ կեցող գանուի:

Պատասխան տուաւ ժողովուրդը թէ՝ «Մեք երեք առաջին ժողովները միայն «կճանաչեմք», եւ նոցա վարդապետութեանը կհետեւիմք: չորրորդ, այս ինքըն Քաղկեդոնի ժողովը՝ չեմք ճանաչեր: բայց եթէ նորա վարդապետութիւնն եւս առաջիններուն վարդապետութեանը նման, եւ ըստ ամենայնի համեմատ է, զայն եւս չեմք մերժեր: ԶՔրիստոս Խաչաբէալ Աստուծո՛ւ եւ Խաչաբէալ Տաղբ կգաւանիմք, բայց «Երէն» Բնութիւնն ասելէն կզգուշանամք՝ որ Երէն աշխ չհասկացուի: Իսկ Դէն ստորոտը արդէն մեր երգերուն մէջ չեմք յիշեր, վասն զի մեր Հոգեւոր Տէր Մովսէս Աթոռակիցոսն եւս պատուիրած է մեզ որ նորա յիշատակութիւնը չանեմք»:

Այսպիսի բացատրութիւններ լսելէն յետոյ՝ կերեւի որ եթէ Փիրումալին մընար՝ այնչափով գոհ պիտի լինէր. սակայն Նիկոլ չէր կրնար գոհ լինել, կուղէր որ ժողովուրդը բոլորովին եւ ամեն բանի մէջ իւր կամացը խոնարհի: Նո՛ր ապացոյց եւ հերքումն սնտոի յուսոյ այն Հայոց՝ որ կարծեն թէ Հռովմայ աթոռոյն եւ հռովմականաց հետ կարելի

է միաբանիլ՝ առանց ազգային իրաւունքները կորսընելու. պիտի գիտնան այնպիսիներն որ ինչպէս սուրբ հաւատոյ մասունքը անփոփոխելի են, այսպէս եւս հռովմէականք դրած են մօքերն թէ իւրեանց պահանջմունքներն մէկ մէկ հաւատոյ մասանց պէս անհրաժեշտ հարկաւորութեամբ հարկաւոր են ուղղափառ ասուելու համար: Հաւատոյ մասանց մէջ մոլորութիւն չունիմ կասես, ու յայտնապէս կրցուցնես. այն բաւական չէ, պէտք է որ պապին եւս հաւատաս: Այն բաւական չէ, ազգային եկեղեցիէդ պիտի բաժնուիս, ազգիդ սեպհական առաջնորդներէն պիտի ապստամբիս եւ օտարին հնազանդիս, որպէս զի ուղղափառ ճանչցուիս: Գուցէ պապին մեծ հայրապետ, եւ օրինաւոր յաջորդ Պետրոսի եղածը կճանաչես, այն բաւական չէ. պէտք է զինքը ճանաչես նաեւ միմիայն գլուխ եկեղեցւոյ եւ հրամանատար ամենայն պատրիարքաց:

Հասկացան այս բանս նաեւ Իլլովցիք, ու չիտնարհեցան Նիկոլին. եւ այնչափ իրաւունք ունէին՝ որ Փիրոմալն եւս չը կրցաւ զնոսա բռնադատել. ընդհակառակն, ելաւ Հռոմ գնաց ու հասկացուց պապին ժողովրդեան իրաւունքները եւ Նիկոլին անիրաւութիւնները:

Սորա հաստատութիւնն ունիմք նաեւ Իլլովի օրագրին մէջ, որ Բժշկեան Հ. Մինաս վարդապետը օրինակած ու իւր ճանապարհորդութեանը մէջ տպած է, Հայու գրով թաթարերէն այսպէս. «1639, Էն-լէ» 2 էանլի քէն (տալէնդար). «— Բարդ Բաւել Կոնլէնիան ճիւղ պիւս

« Կա—ան—լէ—ն լէլէնդարն Բոսաղար էր—
« Դէլ. Խայոն Կա—ան—լէ—ն—մա—նլա պիւ—
« յ—նլէ Կա Բոսթէնացցա Կապուրա—, Վեղ—
« Նար էրէլէ քէն Եսթլէ Կալօլիքլարար, Կա—
« Եսթլիք Կապլէլալիս, Կա— Լ. Պ. Էնա (—Խ—
« Կալէնա). Էնժ լէլարքա Կա անլարլէ քէն
« Կլէլլժ անլարլէ Լիլօլ Կալէլալ Կլէլլէ Ես—
« Դանդա Նէյնօղլիլէյ անլարլէ Երէ, քէն
« Կլէլլ Լէլարլէլար Կոլլիս Կլէլլ, օլ Լէլարան
« քէն Կլէլլէ քոլարան Լիարլիս: » Այս ինքն,
« 1639, Յուլիս 2 ըստ նոր տոմարի —
« Հայր Պօղոս դոմինիկեան կրօնաւորին
« հետ դաւանութեան վերայ խօսեցանք
« ու հասկացուցինք. նա մեր դաւանութեան
« թեանը հաւնելով ստորագրութիւն
« ալ տուաւ, վկայելով որ սոքա լաւ է—
« Լալլէ (ուղղափառ) են. գրեց, նաեւ
« թագաւորին ու արքեպիսկոպոսին. լէ—
« կաթին (այս ինքն Պապի նուիրակին)
« եւս հասկացուց որ մեր անիծած Նի—
« կոլ եպիսկոպոսը զմեզ չարութեամբ
« վատահամբաւ կանէ, ասելով թէ՝ մեր
« հերետիկոս էմք, որպէս զի զմեզ աչքէ
« հանէ: »

Մինչդեռ պապը կմտածէր որ նորէն Իլլով գարձընէ Փիրոմալն՝ որ հաշտութեան հնարք գտնէ ու ժողովրդեան խնդիրը կատարուի, Նիկոլ անձամբ հասաւ Հռոմ, ու եզուիթներուն օգնականութեամբ արգելք եղաւ հաշտութեան եւ խաղաղութեան, այնպէս որ Փիրոմալն Իլլով որ դարձաւ՝ բան չկարողացաւ անել, ելաւ գնաց նորէն Հայաստան 1642 ին: Իսկ խեղճ ժողովուրդըն նոյնպիսի անտանելի հալածանքի չգիմանալով, եւ խաբերայ մարդկանց սուտ խոստմունքներէն ձանձրա-

ցած լինելով, սկսաւ հետզհետէ աւելի եւս ցրուիլ Եւրոպէն ու շրջակայ գաւառներն ու քաղաքները երթալ բրնակիլ աղքատութեամբ ու տրամութեամբ, այնպէս որ յիսուն հազարէն հինգ հազար հոգի հազիւ մնացին Եւրոպի մէջ ու մօտերը, եւ նորա եւս կուղէին ելլել երթալ *):

Այն ժամանակ հասկացաւ Նիկոլ որ արածը վատ էր, այս ինքն հասկացաւ որ իւր փառասիրութեանն ու շահասիրութեանը վախճանին չհասաւ. կորսնցուց ժողովուրդս կաթնովիկ արի ասելուն պարծանքը, միանդամայն նոցա հարստութիւնը քաղելու եւ արիւնը խմելու

(*) Լսելու արժանի բան է թէ ինչ կերպով կհամարուէ այս անցքերը բարեխրոստ եւ ճշմարտախոս Առաքել պատփէր — խօսքերուն մէջ աւելի դատողութեան արժանաւոր բառերը կընտրեմք. «Այլ ե ի սոյն ժամանակի ի կարգէն Գոմիկոսի Պօղոս անուամբ վարդապետ ամնայն էր եւ Երեմէն յաղղէն Քանկացի եկն յերկիրն նախնուանց ի մէջ Երեմէնայիցն (ու Նիկիտաց) որք անդ կան եւ Փիլիպպոս Կաթուղիկոսն բազում սէր եւ բարեկամութիւն արար ընդ Պօղոսին այն՝ իւր օգնէ խաղաղութան մէջ եւ Երեմէն էր Երեմէնայիցն Լուսի: Աւ Պօղոսն այն յիս կատարման գործոյ իւրոյ կամեցաւ զնալ ի Հոօմ, եւ զնալով լծանապարհս իւր հանդիպեցաւ ի Լուս քաղաք, եւ Լուսացիք եւս բազում աղաչանք խնդրեցին ի Պօղոսէ եւ արագում մեծաբան արարին նմա եւ Երեմէն Լուս հալիս առ ի թողակ ճանապարհին Երեմէն զի թերեւ զօգնութիւն ինչ հնարեցէ անոցա ի դուռն Փափին: Աւ յորժամ Եհաս Պօղոս ի Հոօմ, եւ մինչ նա զբանս ինչ բարեխոսութեան վասն Հայոց առաքելեալ էր եւ խօսեր ի դուռն Փափին, վաղվադակն զնաց զկնիւնորա եւ Նիկոլ եպիսկոպոսն ի Հոօմ ի

յայտ. սկսաւ կեղծաւորութեամբ հաշտութեան ետեւէ ընկնիլ, բայց խօսքին մոտիկ անոց չգտնուեցաւ, որով եւ ինքն օրէ օր աղքատացաւ, եւ ամենուն երեսէն ընկած՝ ինչ անելիքը չէր գիտեր:

ԺԲ.

Տասը տարի այս կերպով անցնելէն յետոյ լսեց Նիկոլ 1652 ին՝ թէ Փիլիպպոս Կաթուղիկոսը Երուսաղէմ գնացել եւ անկից Պօլիս եկել է, մտածեց որ ինքն եւս այնտեղ երթայ, Կաթուղիկոսին ընկնի՝ օրպէս զի այս բաներուս մէկ ճարր գտնուի: Այն օրերը Եւդո-

սիոսն Փափին, եւ խափանեաց զօգնութիւնն Պօղոսի յԵրուսաղէմ Երեմէնայիցն: Աւ այսպէս յամենայն կողմանց խափանեցաւ փրկութիւն եւ օգնութիւն տառապեալ ժողովրդան Լուսայ քաղաքին. եւ ընդ Պօղոսին զնացողքն արտում եւ ունայն դարձան անտի:

Աւ Նիկոլ եպիսկոպոսն եւս դարձաւ ի Հոօմայ եւ եկն ի Լուս քաղաք, եւ կեայր քառասունաց վարուց խրոց, եւ ես տառել անասի եւ զկնիւն տառեալ զբանան եւ զարուստութեան անօթան եւ զամենայն աւանդս եկեղեցւոյն՝ զորս վաճառեաց եւ զորս կաշառս բաշխեաց, եւ զորս ձեռամբ Հրէից խորտակեալ արար արժամ եւ վաճառեաց, եւ զայնքան զբազում եւ զանթուկի ինչան եւ զգանձանցիւր եւ ցան արարեալ բնաւին վատեաց որ ունին մնաց, միայն լոկ դատարկ քարեայ եկեղեցին զի կեայր անասակ եւ զեղիս եւ շուայտոտ վարուք յայտնի եւ համարձակ՝ յոչ ունեքէ վիհերեւոյ: Աւ բազում զբեռն եւ անօթ ի նորին վաճառեցն եկն Երեմէն Հայոց եւ Երեմէն Հայոց, զորս վաճառականը զնով տառել բերին, որ Երեմէն էր Երեմէնայիցն: Եւ:

կիայէն մահատեալի Մարկոսի որդի Սիմօն անունով վաճառական մի եկած էր Նլվով: սա Նիկոլին ինչ մարդ լինելը չբխանալով՝ հաւատաց նորա խօսքին ու հանեց երկու հազար գահեկան տուաւ որ կարենայ այն ճանապարհորդութիւնն անել: Նլվովցիք Նիկոլին գիտաւորութիւնը հանկացան՝ իրենք եւս դատաւորներէն խաչիօ անունով մէկը յուղարկեցին Փիլիպպոս Վաթուղիկոսին: եւ նա զնաց Նիկոլին զնալէն առաջ ամեն բան պատմեց՝ հասկացուց նորա: եւ ժողովրդեան խնդիրքը խնայուց որ ոտքաւ էին:

Ա, Նիկոլ սուրբ Առսաւորչին եւ նորա յաջորդող Հայրապետաց, եւս եւ նոցա հետեւողաց՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց դաւանանքը խոստովանի եւ դաւանի:

Բ, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ծէսերը, տօները, պատարագի եւ ուրիշ պաշտամանց կարգերը պահէ եւ չփոխէ:

Գ, Նիկոլին վախճանելէն յետոյ՝ նորա տեղը եպիսկոպոս նստողը Նլվիածնայ Վաթուղիկոսէն ձեռնադրուած լինի եպիսկոպոս, նորա հրամանովը այն վիճակին առաջնորդ հաստատուի, եւ նոյն Վաթուղիկոսին հնազանդ եւ հետեւող մնայ:

Դ, Սուրբ պատարագի բաժակին մէջ ջուր չխառնէ:

Ե, Եկեղեցականները, թէ եպիսկոպոս՝ թէ քահանայ՝ թէ սարկաւազ, բնաւ չյիշատակեն Պապին անունը: Նոյնպէս եւ Նիկոլէն յետոյ՝ նորա տեղը նստող եպիսկոպոսը չյիշատակէ ամենեւին Պա-

պին անունը, այլ Բայն Նիկոլ, եւ այն պատարագին մէջ միայն:

Տարակոյս չկայ որ այս պայմաններն ու դժուշութիւնները մեծ խոհեմութեամբ եւ հեռաւեւ խմաստութեամբ դրաւ Փիլիպպոս Վաթուղիկոսը, վասն զի լաւ հասկացած էր՝ թէ Պապին եւ պապականաց հետ պայմանադրութեան մոնել կամ ամենեւին չլինիր, եւ կամ՝ եթէ հարկը պահանջէ՝ ամենեւին այնպիսի զիջողութիւն պէտք չէ անել նոցա, վասն զի որքան որ տաս՝ միշտ աւելին կպահանջեն, եւ անմեղ ու անվնաս մէկ խօսքէ մեծամեծ հետեւանքներ կհանեն: Այ՛ տալարէն նոցա այս սկզբունքին հետեւանքն է՝ որով, օրինակի համար, Պետրոս առաքելոյն անունը ձէ՛ծ նշանակութիւնն ունենալէն շղթայի պէս օղակ օղակ հետեւանքներ իրարու անցընելով՝ բանը մինչեւ այն աստիճանի կհասցնեն, որ այսօրուան օրս չեն ամաչեր առելու՝ թէ Պապը Բ Բայն Ժեռանքէ է Քրիստոսի՝ ի վերայ երկրի: այլ եւ Լաֆառը Լաֆառաց եւ Կայսր Կայսերաց, անսխալ Ժեռանքէ Աստուծոյ եւ Քրիստի աստուծո՝ հարցուր թէ ի՞նչ պէս, — գրեթէ այսպիսի տրամաբանութեամբ. «Քրիստոս ասաց Պետրոսի, Դ՛ «էս ձէ՛ծ. Պօղոս առաքեալը կասէ, ձէ՛ծ «էր Էռն Բրեհասո. ապա ուրեմն Պետրոս «Քրիստոս է, եւ Քրիստոս Պետրոս, ո՛րով հետեւ երկուքն եւս ձէ՛ծ կասուին. «խիւ արդ Պապը յաջորդ է Պետրոսի, «եւ նորա ամեն իշխանութիւններն ու «յատկութիւններն ունի, ուրեմն Պա- «պըն եւս է ձէ՛ծ, Պապն եւս է Պետրոս, «Պապն եւս է Բրեհասո. Իսկ արդ Քրիս-

« տոս թագաւոր է թագաւորաց եւ տէր
 « տէրանց, ապա ուրեմն նաեւ Պապն է
 « թագաւոր թագաւորաց եւ ինքնակալ
 « ինքնակալաց: Քրիստոս է Աստուած,
 « եւ հարկաւ անխաւաք, ապա ուրեմն
 « Պապն եւս է գրեթէ աստուած (quasi
 « Deus !!!) ուստի եւ իհարկէ անխաւ. թող
 « ինչ կամին ասեն տիեզերեկան ժողով-
 « ները եւ ամենայն աշխարհ »: Մեր ե-
 « րանելի Կաթողիկոսին գովելի հեռա-
 « տեսութիւնը մինչեւ այն կտորին չհա-
 « սաւ որ գուշակէր՝ թէ Քայն Նիկոլին
 « անգամ Պապին անունը յիշատակելու
 « հրաման տալը ամենամեծ վտանգի
 « պատճառ էր, պէտք չէր որ հրաման
 « տար նորա այդ բանին: Կասէ Առաքել
 « պատմիչը՝ թէ «Վասն յիշելոյ զանուն
 « Փափին՝ Նիկոլն ինքն խնդրեաց ի Կա-
 « թողիկոսէն՝ զի այնմ միայն ներումն
 « արացէ: Քանզի Նիկոլն ասաց՝ թէ
 « Յեռնափրան զոր էս պաշտօն էմ ֆրանկաց՝
 « ի կարգէ լուծանեն զիս, գուցէ մա-
 « հապարտ եւս առնիցեն. վասն այնո-
 « րիկ ներեաց Կաթողիկոսն »: Եւ մեք
 « հարկագրեալ եմք ասելու՝ թէ շատ ա-
 «ւելի լաւ կանէր՝ եթէ շէշէր ամենեւին,
 « այլ ասէր Նիկոլի. «Որովհետեւ գու-
 « ընդգէմ քու հաւատարմութեանդ առ
 « եկեղեցիս Հայաստանեայց եւ առ Ա-
 « թոռն սրբոյ Էջմիածնի՝ այնպիսի ա-
 « պօրինաւոր եւ անվաւեր ձեռնագիր
 « տուել ես ֆռանգաց, արժան եւ իրաւ
 « է որ կամ այն ձեռնագիրն ետ առ-
 « նուս եւ այնպէս յառաջ տանիս քու
 « առաջնորդութիւնդ, եւ կամ ես իր-
 « րեւ Կաթողիկոս՝ լուծանեմ գլխդ ե-
 « պիսկոպոսական աստիճանէդ »: Իսկ

այն խօսքը թէ գոցէ հակապապ Լուսին-
 չիցէն զիս ֆրանկն, ոչ ապաքէն սուտ էր
 եւ սնոտի երկիւղ. ապա թէ ոչ, այս
 ինքն եթէ ճշմարիտ լինէր, միթէ այն-
 պիսի անիրաւ իշխանաւորաց պէտք էր
 ձեռնագիր տար, կամ թէ տուածը օ-
 րինաւոր էր:

Ինչ եւ իցէ, Նիկոլ այս չորս կամ
 հինգ յօդուածները գիր անցուց, իւր
 կնքովը կնքեց, ձեռնագրովը հաստատեց
 եւ տուաւ Կաթողիկոսին, եւ Կաթող-
 զիկոսն յանձնեց խաչիօ գատաւորին որ
 Իլվով տանի, գիտնան Իլվովցիք թէ
 ինչ խոստմունք արած է Նիկոլը Փիլիպ-
 պոս կաթողիկոսին, եւ ըստ այնմ վա-
 րուին հետը: Յետոյ վերուց բանագրան-
 քը Նիկոլի վերայէն, հաստատեց գրով
 նորա եպիսկոպոսական եւ առաջնորդա-
 կան իշխանութիւնը, եւ խրատեց հայ-
 բաբար որ ետ կենայ իւր թափառական
 ու խէնէշ վարմունքէն, արդարութեան
 ճանապարհը դառնայ եւ եպիսկոպոսա-
 կան անուան ու աստիճանին վայելուչ
 ընթացք ունենայ: «Եւ նա հոգւով չափ
 եւ յօժար կամօք յանձին կալեալ զա-
 մենայն հրամանս կաթողիկոսին », ինչ-
 պէս կասէ պատմագիրը, դարձաւ Իլ-
 վով:

Իլվովի ժողովուրդը լաւ գիտնալով
 Նիկոլի ազգատեաց ու խնուխասէր հո-
 գին, ամենեւին չէր կարծէր որ Նիկոլ
 այն պայմանները յանձն առնու, կամ
 պաշտօնին մէջ հաստատ մնայ. կյու-
 տար թէ նորա տեղը կաթողիկոսէն նոր
 առաջնորդ պիտի տրուի իրենց, եւ պիտի
 ազատին այն անգութ եւ անողորմ
 բռնաւորին ձեռքէն. Բայց խաբուեցան:

չմտածեցին որ Նիկոլի նման անխիղճ եւ անամօթ բռնակալները երբ մտքերն կդնեն եւ ուրիշներուն այնպէս կհասկացնեն՝ թէ իւրեանց արածն աստուածահաճոյ գործ է, սուտ խօսիլն եւ սուտ երդում տնելն անգամ օրինաւոր կհամարին, միայն թէ իւրեանց նպատակին հասնին:

Գիտէ՞ր նաեւ Նիկոլ՝ որ եթէ այն պայմաններն պահէ, պապին ու եղուիթներուն աչքէն պիտի ելնէ. բայց որովհետեւ պահելու ամենեւին միտք չունէր, նայեցաւ որ ժողովրդեան աչքը խաբէ, նորա սանձը ձեռք ձգէ, այնուհետեւ ուզածին պէս խաղայ հետերն*):

ԺԳ.

Նիկոլ եւ Խաչիօ Իլվով որ դարձան, քաղաքացիք պատմել տուին Խաչիօյին ամեն բան, Նիկոլի գրաւոր խոստմունքն եւս տեսան, բայց ամենեւին չհաւատացին՝ թէ Նիկոլ այդ խոստմունքը պիտի կատարէ: Քանի որ կյիշէին նորա այնքան եկեղեցական հարստութիւնքը յալիշտակելն ու փճացնելը, եւ իւրեանց տուած անտանելի նեղութիւնները, Այրեալ խորովեալ տոչորէին սիրտը նոցա, կասէ Առաքել, վասն այնորիկ «ոչ կամէին միաբանել ընդ նմա, նա եւս առաւել փախչէին, եւ կամէին «նզով լինել ի նմանէ» . մանաւանդ որ թէպէտ իսկզբան կարծեցին թէ նա

գոյումի եկած ու անպիտան վարմունքը թողած է, բայց շուտով տեսան որ մի եւս սոյն վարքը բռնած կերթայ անփոփոխ: Աւստի ոչ միայն հետը չեմք միաբանիր կասէին, հապա երեսն անգամ չեմք ուղեր տեսնել:

Տէր Զաքարիա անունով աւագ երէց մի ունէին՝ որ Նիկոլին հետ լաւ էր, նա եւս շատ յորդորեց ժողովուրդը որ վերցնեն իւրեանց մէջէն այն խռովութիւնը, ճար չեղաւ:

Վերջապէս Փիլիպպոս Կաթուղիկոս յուղարկած էր Արդնցի Յովհաննէս վարդապետը, որ իւր աշակերտներէն մէկն էր, իմաստուն ու խաղաղասէր մարդ, որպէս զի զժողովուրդ հանգարտեցրնէ: Իլվովցիք առաջ նորա խօսքերուն եւս մտիկ չարին՝ ասելով թէ «Նիկոլին «ինչ մարդ լինելը չես գիտեր, Հայր «սուրբ, ու Սրբազան Կաթուղիկոսին «պէս գուն եւս կխաբուիս. բայց մեք «լաւ ճանաչացած եմք նորա կեղծաւորութիւնն ու անդգամութիւնը, չեմք «ուղեր յայտնապէս խաբուիլ»: Սակայն բարեսիրտ վարդապետը այնչափ աշխատեցաւ, այնչափ խրատներ՝ յորդորանքներ արաւ որ ժողովրդեան բարկութիւնը իջեցուց, բերաններէն խօսք առաւ որ հաշտուին Նիկոլի հետ:

Հետը առաւ զամենքը, Նիկոլ եպիսկոպոսն եւս ի միտին, եկեղեցւոյն դուռը տարաւ բաղմութեամբ, դրանք առջեւ աղօթք անելէն յետոյ՝ դարձաւ օրհնեց ժողովուրդը Սրբազան Կաթուղիկոսին կողմանէ, Նիկոլին աջը համբուրեց, եկեղեցւոյն բանալիքն որ մինչեւ սոյն վայրկեանը իւր քովն էին՝ նո-

(*) Հարկ կհամարիմք ամբողջ զնել այս նշանաւոր անցքին պատմութիւնը՝ ինչ խօսքերով որ Առաքել վարդապետը կյիշատակէ:

րա ձեռքը տուաւ որ ինքը բանայ: Եւ նա բացաւ ու մտաւ ներս: Նորա ետեւէն խեղճ ժողովուրդը ոչխարներուն իւրեանց փարախը հորդան տալուն նման վազեց ներս թափեցաւ: ու սկսան աղիողորմ արտասունքով եւ բարձրաձայն աղաղակով լալ ողբալ՝ որ քսան ու երեք տարի իւրեանց եկեղեցիէն զրրկուած մնալէն յետոյ՝ վերջապէս արժանի եղան մէջը մտնելու: Գետինը համբուրելու ժամանակ՝ երեսներն քարերուն կքրտէին ու տաք տաք արտասունքով իւրեանց այն տեղը թաղուած նախահարց տապանաքարերը կը թրջէին: աչքերն վեր վերցնելով՝ խորաններուն խնկահոտ պատկերացը նայած ժամանակները՝ սրտերուն հալիւր արտասունքներուն աղբերանալէն եւ աղեկէզ հառաչանքներէն կհասկացուէր: Այլ կը մտածէր այն միջոցին՝ թէ այնպիսի անհնարին աղետից պատճառ՝ փառամոլ եպիսկոպոսի մի բռնութիւններն ու անզգամ եղութիւններու կեղծաւորութիւններն էին . . . ամեն մարդ այս միայն կմտածէր որ իւր հայրը կամ մայրը, հօրեղբայրը կամ մօրաքոյրը, եղբայրը կամ զաւկըները, այն քսան ու երեք տարուան միջոցին վախճանելով՝ նոյն եկեղեցւոյն կարօտովը հալած աչքերն գոցեր էին. այս միայն կմտածէին որ վերջապէս ողորմեցաւ իրենց Աստուած հարցն իւրեանց, եւ ազգութիւննին կորսընելու վտանգէն ազատեց: Զէին գիտեր խեղճերն որ օր պիտի գար՝ յորում նոյն եկեղեցւոյն մէջ իւրեանց թոռներն ու թոռանց թոռները օտար լեզուով, օտար դաւանանքով,

օտար ծէսով, օտար հագուստով, օտար հոգւով՝ պիտի ազօթէին (ինչպէս այժմ): եւ իւրեանց կրած տառապանքը՝ եւ ոչ մտքերն ձգող մի պիտի գտնուէր:

Վերջապէս Յովհաննէս վարդապետն եւս նոցա հեռ ի միասին երկար ժամանակ լալէն ողբալէն յետոյ՝ հանգարտեցուց ժողովուրդը, ելաւ բեմին վերայ, եւ մխիթարական սրտաշարժ քարոզ մի տուաւ: Յետոյ գնաց Նիկոլին առաջը, խնդրեց որ օրհնէ ժողովուրդը. եւ նա ելաւ խաչով աւետարանով օրհնութիւն տուաւ, խնդրեց որ մոռանան մինչեւ այն ժամանակ իւրեանց մէջ անցած բաները:

Մխիթարուեցաւ բարեսիրտ եւ անյիշատար ժողովուրդը, գնացին ամենքը մի առ մի Նիկոլին աջը համբուրեցին, նորէն նորէն օրհնութիւնն առին, եւ փառք տալով Աստուծոյ՝ դարձան իւրեանց տեղերն:

Այս բաներուս լուրը քաղաքին մէջ որ տարածուեցաւ՝ ամենուն առ հասարակ մեծ ուրախութիւն եղաւ, մինչեւ Հրեաներն անգամ ուրախակից կլինէին Հայոց, ասելով նոցա անշուշտ՝ թէ իւրեանց նախնեացը Բաբելոնի գերութենէն դարձած ժամանակին ուրախութիւնը կվայելեն: Նաեւ ուրիշ քաղաքներէ, մինչեւ Կոստանդնուպօլսէն անգամ ուրախակցութեան թղթեր եկան Խլովցոյ, եւ ասդիս անդին ցրուած քաղաքացիներէն ոմանք նորէն դարձան ու բնակեցան Խլովի մէջ:

Յովհաննէս Քաղիմիր Ահայց թագաւորը լսելով այս բաներս՝ դարմացաւ,

կանչեց Յովհաննէս վարդապետն ու քաղցրութեամբ խօսեցաւ հետը, գովեց նորա խաղաղասիրութիւնը, շնորհակալ եղաւ նորա ու պարգեւներ տուաւ: Իսկ նա տարի մի Իլլով մնալէն յետոյ դարձաւ եկաւ Էջմիածին:

ԺԴ.

Նիկոլ յոյսը կտրեց այնուհետեւ այն ժամանակի ժողովուրդը կաթողիկ ա-նելէն, եւ հանդարտութեամբ արաւ առաջնորդութիւնը քանի մի տարի, ինչպէս կիկայէ նաեւ ժամանակակից եւ անկողմնաւէր պատմիչն մեր. վասն զի այսպէս կիկերջացնէ նա Նիկոլին պատմութիւնը. «Իսկ ժողովուրդքն լո-ւսայ եւ Նիկոլ եպիսկոպոսն Կաթողիկոսն ըրայ նոյն պայմանադրութեանն զոր սահմանեցին Փիլիպպոս Կաթողիկոսն «եւ Յօհան վարդապետն Բնիկ յայտօր», «յորում զպատմութիւնս շարադրեցաք», «ի թուականիս մերում հազար եւ հա-րիւր եւ ինն (1660.) ի Մայիս ամսոյ «տասն»:

Բայց Նիկոլի միտքը այն էր որ աչքե-րը չփակած՝ այնպիսի ճանապարհի մէջ դնէ ժողովրդեան ընթացքն՝ որ գէթ նոցա որդիքը իւրեանց ազգութիւնն ուրանան մոռանան, եւ ինքը իւր վախ-ճանին հասնի: Գիր գրեց Հռոմ՝ Աղէք-սանդր Է Պապին, եւ խնդրեց որ Իլ-լովի մէջ Հռովմայ ծախքովը դպրոց բացուի Հայոց: Յայտնի բան էր թէ Պա-պին փողովը կանգնուած դպրոցի վար-ժապետներն ու աշակերտները լո-ւսայ եւ Նիկոլ չէին կարող մնալ, հարկ էր որ

պապական դառնային. ուստի զարմանք չէ որ Պապը ամենայն սիրով հաւանե-ցաւ Նիկոլի խնդրոյն, եւ իւր հրամա-նովն ու ծախքովը տասուերկու ձրիա-վարժ աշակերտաց համար դպրոց մի կանգնուեցաւ այն տեղ 1664ին, Կղե-մէս Գալանոս լատին կրօնաւորն նորա մէջ դասատու դրուեցաւ: Այս այն ա-նուանի Գալանոսն է որ մեր ազգը տակնուվրայ անող գառնազգեստ գայ-լերուն մէկը ճանաչուած էր նաեւ այն ժամանակ, ու Պօլսոյ ժողովրդեան մէջ մեծամեծ կռիւներ ձգելու համար՝ պատրիարքական հրամանաւ քշուած էր անկից ու Հռովմ կրկենար՝ իբրեւ փրօփականտայի վարժապետ. յայտնի էր թէ Նիկոլի դպրոցին մէջ պապակա-նութիւն սովորեցընելու ռըչափ յարմար էր: Գալանոս երկու տարիէն մեռաւ, եւ նորա յաջորդեց նոյն դպրատան մէջ (որ իրաւամբ կրնար ասուիլ «Էջմիածնական պապականութիւն») Վարդան Յու-նանեան ազգութեաց եւ լեզուակորոյս քահանան՝ փրօփականտային ու Նիկո-լի սիրելի աշակերտը:

Նիկոլ այս կերպով ազգասպան կե-նօք ապրեցաւ շատ տարի, մինչեւ որ 1681ին վախճանեցաւ. տեղը անցաւ Յովհաննէս Քարմատանեանց, որ երեք տարի միայն արաւ առաջնորդութիւնը, եւ նորա յաջորդեց վերոյիշեալ Վար-դան Յունանեանը: Նա իւր նախորդին ոչ տուած խոստմանցը եւ ոչ սուտ երդ-մանցը նայեցաւ, այլ բոլորովին բաժա-նեց Իլլովի ժողովուրդը Էջմիածնայ Կաթողիկոսին հազորդակցութենէն ու պապական դարձուց, ազգային եկեղե-

ցական կարգերը փոխեց փոփոխեց, բոլորովին լատինացուց, եւ Հռովմայ հաճութիւնը վեր դնելով իւր խղճմտանքին տանջանքէն ու Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ նախնի վարդապետներուն բողոքմանէն, ազգիս այն գեղեցիկ ու պատուական մասը առաւ խառնեց օտար ազգաց մէջ ու կորսընցուց: Կորսընցուց կասեմ, վասն զի այսօրուան օրս ազգասէր Հայ մի այն կողմերն որ երթայ, եթէ լեհերէն, գերմաներէն կամ լատիներէն չգիտեր, եւ ոչ իսկ կարող կլինի այժմու Հայերուն հետ խօսիլ ու իմանալ ի նոցանէ իւրեանց նախնեաց լեզուովը՝ թէ Հայոց թագն ու եկեղեցին Երվովի որ կողմն է . . . Կմտնէ այն եկեղեցին որ իւր նախնեաց հաւատովը՝ յուսովը՝ օրւովն ու բարեգործութեամբն հիմնուած ու նոցա ազգային վսեմ արարողութիւններովն ու սրտաբուխ երգերովը սլայծառացած էր երբեմն, կտեսնէ մէջը լաւիշազէնք քահանաներ որ լաւին եղանակով՝ լաւին հնչմամբ Հայերէն լեզուով ժամերգութիւն կրկնատարեն, առանց սարկաւազի անձայն եւ անշուք պատարագ կմտողցանեն . . . կըշուարի, կտաղնապի, կզարմանայ, տրտում տըխուր իւր տեղը գառնալու կլիութայ, գրեթէ վախենալով որ մի գուցէ ինքն եւս յանկարծ նոյն խեղճութեան մէջ ընկնի:

Այս գժբաղգ վիճակիս մէջ են ահա Երվովի եւ բոլոր Ահհաստանի Հայերը, ազնիւ որդիք այն Բագրատունեաց այրիացեալ մայրաքաղաքին՝ որ կարծես թէ հիմնայատակ ու գետնաթաղ Հայ-

կաշէնէն, Արտաշատէն, Բախնէն, Երուանդաշատէն, Արմաւիրէն աւելի թրշուառ կամ աւելի երջանիկ բաղգով կիսաւեր ու կիսահանգուռ մնացած է, որպէս զի Ախուրեանին սղբաձայն խոսողները միայն լսէ՝ բուերուն ու չրջիկներուն տխուր ձայներուն հետ:

Եւ այսքան թշուառութեան մի միայն պատճառ՝ Նիկոլ Եպիսկոպոսին փառամոլութիւնն եւ ազգադաւ լատինամոլութիւնը:

Գ. Ա. Ա.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՃԱՆՇԱԳՐԱՌՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՍՏԱՆՈՒՄԸ:

Գ. Հ. ՅԷԼԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ ՀԱՆԱԾ:

1842 ԹԻԲ. 12 ՕԳՈՍՏՈՍԻ:

ՄԱՂԱՐԹՈՒՆ ՆԱԽԱՎ. ԿԱՅԻՒ ՎԱՆԳՈՒՄԸ:

(ՇՊԵԼԻՆԻՆ)

Շահի մտքումը կար էս տեղանքի քանի մի անհնազանդներին զսպելուց յետոյ, չուել գնալ Ետրպատական: Սարդարը շատ բողոքներ էր դրած Վարաբաղու և Վարստանու տիրապետողներէն և եղրահացուցած թէ, սոքա վատ օրինակ են այլոց տիրապետողաց, չըհնազանդելով քո զրոշակին՝ զրդուում են ուրիշներին շահէ: Ի հարկէ ես եւս հեռեկով Սարդարի խորհուրդին, պարտաւոր էի զրդուել Շահի փառասիրութիւնը, մանաւանդ որ զործի միջին եղած էի, որպէս պատմած